

סימן ג - סמכות מרא דאתרא

בהלכות רפואה ופיקוח נפש

אבל ביכולת המרא דאתרא

לגזור על הדבר לפי ראות עיניו

משום מיגדר מילתא.

(שו"ת צ"ץ אליעזר חלק ה' סימן א פרק ד ד"ה ובסוף דבריו)

ורק מרא דאתרא יודע להחליט בזה הוראתו.

וגם המרא דאתרא שיוזע מצב המקום

והוא ראוי להורות בזה מצד גדלותו בתורה וגדלותו ביראת ה' טהורה.

יש לו להתחשב עם מקומות הסמוכים שאין צריכים לזה

שלא יסמכו על היתר מקום זה ויהיה הקלקול יותר מהתיקון.

(שו"ת אגרות משה חלק י"ד ג' סימן פא ד"ה הנה בדבר)

ומסקנתם, שהכל תלוי לפי המקום ולפי דעת הרב מרא דאתרא.

(שו"ת שרידי אש חלק ב סימן ב ד"ה ע"ד שאלתו)

ראשי פרקים:

פרק א – שמירת שבת במלחמת ההתשה

פרק ב – הרופא מ"עץ חיים"

פרק ג – איסור פונדקאות

פרק א. שמירת שבת במלחמת ההתשה

כאמור למעלה¹ כבר לפני עשרות שנים התלבט הגרשז"א בשאלה כיצד להמנע מהכשלת אלו שאינם בקיאים, מבלי לעבור על האיסור לאסור את המותר, כשבדורנו אין לנו את הסמכות לגזור גזירות חדשות². עם השנים למדנו ממנו כי למרא דאתרא יש סמכות הלכתית לאסור את המותר לבני מקומו. אולם השימוש בסמכות הגזירה המקומית מותנית בכך שניתן יהיה להבדיל בין פסיקה על פי עיקר הדין שהיא פסיקה לדורות, לבין גזירת מרא דאתרא, שהיא תמיד מקומית וזמנית באופיה.

על עוצמת הסמכויות של מרא דאתרא שמעתי לראשונה מהגרשז"א בימי מלחמת ההתשה, לפני כ-40 שנים. על גדות תעלת סואץ, לאורך 160 הקילומטרים שהפרידו בין צה"ל לבין הצבא המצרי, הוקמו אז 28 מעוזים. המעוזים היו מתחמים מחלקתיים עד פלוגתיים מבוצרים וממוגנים בשכבת פיצוץ, שתפקידם היה להעניק מחסה לחיילים המוצבים על תעלת סואץ מפני פגיעת פגזי התותחים והמרגמות של המצרים, ולאפשר לכוחות מעטים יחסית

1. לעיל, סימן ב, פרק א.

2. ראה: א' שטינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, נספח לערך "הפריה חוץ גופית", פרק ב גזרות חז"ל וגזירות לאחר חתימת התלמוד, עמ' 152-158.

להחזיק את הקו. במלחמת ההתשה (קיץ תשכ"ט - קיץ תש"ל) הפגינו המצרים את המעוזים בעשרות אלפי פגזים ופצצות, וגרמו לנו למאות חיילים הרוגים. שיגרת החיים במעוזים היתה שונה משגרת החיים בשאר יחידות הצבא. הלילה עבר בעירנות של רוב חיילי המעוז, וזמן השינה המקובל החל סמוך לפנות בוקר ונמשך עד שעות הבוקר המאוחרות. זמנם של הלוחמים הוקדש לשמירה, לחיזוק הביצורים הקיימים ובניית ביצורים נוספים, למנוחה ולהתארגנות אישית. לעיתים הוקדש מעט זמן לספורים מחוץ לשטח המעוז, או להופעות בידור של אמנים שההינו לרדת לקו התעלה. קציני צה"ל ביחידות העורפיות התחלקו לשני סוגים: קצינים שנהגו להסתכן ולבקר את חיילי המעוזים כדי לעודד את רוחם ולהכיר את המצב בקו מכלי ראשון, וקצינים שהסתפקו בקבלת הדיווחים ביושבם ביחידות העורפיות. על הסוג הראשון נמנה הרב הצבאי הראשי דאז, האלוף הרב שלמה גורן. הוא נהג לרדת לביקור במעוזים לעיתים מזומנות, והיו לילות בהם העדיף אף ללון במעוזים המבודדים שסבלו פגיעות קשות במיוחד. הוא הכיר היטב את המצב בקו התעלה, ואת ההיכרות הזו הוא תרגם גם להחלטות הלכתיות שגובו בפקודות אג"מיות.

הדוגמא הבולטת היתה בעיית השבת במעוזים. המעוזים היו מקום שיש בו סכנה כל ימי מלחמת ההתשה. פיקוח נפש, כידוע דוחה את השבת ואת כל התורה כולה (פרט לג' עבירות חמורות). אין פלא שפקודות המטכ"ל הנוגעות לשמירת שבת בבסיסי צה"ל³ כמעט ולא באו לידי שום ביטוי במעוזים. בנוסף למצב האובייקטיבי, חיילי המעוזים זלזלו בכל הפקודות הצבאיות שאינן מבצעיות, הן בנושא משמעת לא מבצעית כגון מלבוש והצדעות, והן בנושאי הדת. הילת הגבורה והמבצעיות שהוצמדה לחיילי המעוזים הביאה את היחידות בקו השני והשלישי לסגל גם הן את אורח החיים של המעוזים: ערנות לילית, קימה מאוחרת, זלזול בפקודות המשמעת הצה"ליות וזלזול בפקודות הצבא בנושאי דת. הכשרות שהדרדרה במעוזים המשיכה להדרדר גם ביחידות הסמוכות והסמוכות לסמוכות. קצינים וחיילים דתיים שהגיעו לשרת כלוחמים במעוזים, נאלצו, לעיתים, להסתפק במנות קרב, עקב הטרפתם הנמשכת של המטבחים במעוזים. חיילים שנלחמו יחד, ולפעמים גם נהרגו יחד, נאלצו לפני כן לאכול לבדם מאכלים קרים, בהעדר כשרות בסיסית במעוז. השבת שנעלמה מהמעוזים החלה להעלם גם מהיחידות הסמוכות, ובהמשך גם מהבסיסים העורפיים. השבת בצה"ל היתה בסכנה ממשיית חמורה.

הרב גורן החליט לעצור את ההדרדרות ולהחזיר את השבת לצה"ל. לשם כך היה עליו להחזיר קודם כל את השבת והכשרות ליחידות הלוחמות – למעוזי התעלה. לשם כך הוא פעל במקביל בשני כיוונים:

3. הפ"ע 3.0903 - שבתות ומועדי ישראל בצה"ל.

א. לכל מעוז צורך חייל רב"צ בעל הכשרה כפולה – טבח מקצועי ומשגיח כשרות מוסמך – טב"מ. לקראת השבת הראשונה של הטב"מים במעוזים, שבת שבה היו חיילי המעוז אמורים להתרגל שוב לשמירת שבת במטבחי המעוז, נשלחו עשרות קציני הרבנות הצבאית לשהיית שבת עם הטב"מים במעוזים.⁴

ב. בצינורות הפיקוד הועברה פקודה חד משמעית אל המעוזים שאסרה תיקוני ביצורים, אם היתה שהות לבצע את התיקון לפני כניסת השבת. רק פגיעות שנוצרו בשבת, או סמוך לכניסתה, הותרו לתיקון בשבת מטעמי פיקוח נפש.

הפעילות הצליחה. בעיקבותיה לוחמים דתיים שבו לאכול ארוחות חמות וכשרות במטבחי המעוזים. גם השבת חזרה אל מעוזי התעלה, ליחידות הסמוכות ולבסיסי צה"ל.

שבועות ספורים אחר כך עליתי לבית הגרשז"א ושאלתיו מה התוקף ההלכתי של פקודה לאסור תיקונים בשבת, כשניתן היה לתקן את הפגיעה לפני שבת. העובדה שלא תיקנו את הפגיעה לפני שבת אמנם מצביעה שלדעת המפקדים, אנשי המקצוע, אין דחיפות מיוחדת בביצוע מיידי של התיקון, ולכן לדעתם אין להגדיר את דחיית התיקון כסכנת חיים. אחרת לא היו נמנעים מתיקון מיידי. אולם על פי כללי פיקוח נפש כפי שלמדני הגרשז"א, הרי סוף סוף עצם השהיה במעוזים בזמן ההתשה מוגדר כמצב שיש בו סכנת חיים. אם כן חובה לצמצם את הסיכון ככל שניתן. לכן גם אם השיקול המבצעי איפשר את דחיית התיקון, עדיין מהבחינה ההלכתית המצב מוגדר כפיקוח נפש ומתיר תיקוני ביצורים ושיפורם בשבת. על אחת כמה וכמה אם הדחייה נבעה מרשלנות גרידא.

שאלתי היתה, האם הרב הצבאי הראשי היה רשאי להקל בהלכות פיקוח נפש כדי להציל את השבת בצה"ל? הגרשז"א חייך את חיוכו המיוחד וענה כי יפה עשה הרבצ"ר. אמנם אדם רגיל לא רשאי להקל בפיקוד"נ משיקולים של העמדת הדת על תילה. אך מרא דאתרא רשאי להקל בהלכות פיקוח נפש משיקולים אלו.

דומני כי המקור לסמכותו של מרא דאתרא להורות לעבור על דברי תורה הוא מדיני הוראת שעה,⁵ וכמבואר ברמב"ם⁶:

"שאפילו דברי תורה יש לכל בית דין לעקרו הוראת שעה. כיצד, בית דין שראו לחזק הדת ולעשות סייג כדי שלא יעברו העם על דברי תורה, מכין ועונשין שלא כדין אבל אין קובעין הדבר לדורות ואומרים שהלכה כך הוא. וכן אם ראו לפי

4. כרב הצבאי של אוגדה 252 (האחראית על מערב סיני וגזירת התעלה) דרשתי את שילוב הקצינים עם הטב"מים בשבת הראשונה, בנימוק שללא הקצינים לא יוכלו הטב"מים החדשים לשנות את הרגלי חילול השבת שהשתרשו במטבחי המעוזים, ויאבד הסיכוי להחזיר את השבת ליחידות התעלה. הרבצ"ר השתכנע ודאג לשילוב הקצינים עם הטב"מים בשבת הראשונה.

5. יבמות צ, ב, בגמ' "מיגדר מילתא שאני", ע"פ תוד"ה וליגמר מיניה, שם.

6. הלכות ממרים, פרק ב הלכה ד.

שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישראל מלהכשל בדברים אחרים, עושין לפי מה שצריכה השעה. כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו, כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצות לפי שעה כדי שיתקיימו [כולם] כדרך שאמרו חכמים הראשונים חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה".

מדברי הרמב"ם משמע שגם בזמן הזה, שאין לנו בית דין סמוכים, קיימת הסמכות להורות הוראת שעה, שהרי גם בזמן הזה שיכת סברת "חלל עליו שבת אחת" וכו'. וכן מפורש לכאורה בדברי הרמב"ם "כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו – כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצות לפי שעה כדי שיתקיימו [כולם]*".

פרק ב. הרופא מ"עץ חיים"

בסימן ב'⁷, הוצגה שאלת הרופא מעץ חיים. הרופא טיפל בדיירי מושב זקנים בשכונת עץ-חיים ביניהם חולים המוגדרים עפ"י ההלכה כחולים שיש בהם סכנה שהנסיעה עבורם מותרת בשבת. במקרים בהם העריך שעייכוב קצר לא ירע את מצבם, הוא העדיף להמנע מנסיעה בשבת וללכת רגלי כדי שאיסורי שבת לא יהיו קלים בעיניו.

הגרשז"א אמר לי אז כי עפ"י גדרי ההלכה, כל עוד לא בדק אותם הרופא, מוגדר העייכוב כסכנה, ולכן הנסיעה מותרת. אולם לשאלה המתבקשת, האם בכה"ג רשאי הרופא להמנע מנסיעה וללכת רגלי, לא ענה לי אז הרב זצ"ל. הוא בחר בשתיקה.

לכאורה אילו היה הרב זצ"ל סובר שהרופא (ששמו לא נתגלה) נהג שלא כדין בכך שהקל בהלכות פיקוח נפש, קשה להבין מדוע בחר הרב בהעלמת דעתו. הרי כשם שהורה כי מן הדין הותרה לרופא הנסיעה בשבת, מדוע נמנע מלגנות את מי שהתמהמה בפיקוח נפש?

לכן ניתן אולי לשער⁸ שהגרשז"א התיר לאותו רופא ללכת רגלי, אך נמנע מלספר על ההיתר לאחרים כדי שלא יבוא ח"ו לזלזל בפיקוח נפש. אם כנים הדברים אזי יש מקום לנסות להבין על סמך מה יכול היה הרב להקל בפיקוח נפש הלכתי?

דומני שהתשובה הנכונה טמונה בסמכויות מרא דאתרא, וכמבואר לעיל בפרק א.

*. ראה הערת הרב מרדכי פטרפרוינד, להלן עמ' 34.

7. פרק ב.

8. ראה: ידים, פרק ג, סוף משנה א.

פרק ג. איסור פונדקאות: הלכה, גזירה חדשה או תקנת מרא דאתרא ?

פונדקאות מתבקשת כאשר אישה חסרת רחם תקין הרוצה ילד משלה נעזרת באם פונדקאית שתגדל ברחמה את העובר שנוצר מביצית של האם המזמינה. שאלת הפונדקאות כפי שתוארה בסימן ב'⁹ מורכבת משתי שאלות נפרדות: שאלת קביעת האימהות ושאלת האיסור או ההיתר לתהליך. הויכוח ההלכתי בשאלת האימהות צויין לעיל¹⁰. לעומת זאת, שאלת האיסור והיתר של התהליך, שנויה לכאורה במחלוקת בין הגרשז"א לבין הדיין הרב זלמן נחמיה גולדברג. הרב גולדברג¹¹ צידד למצוא היתר אם בעלת הביצית איננה גויה, וכתב שאין לאסור השתלת עובר אפילו מדרבנן¹². לעומת זאת הגרשז"א כתב¹³ כי "אין לעשות מעשה זה לכתחילה כי זה יגרום לבלבול ועירבוביה ואין זו השקפת התורה".

לכאורה חולקים כאן הרב זצ"ל וחתנא דבי רב¹³ שליט"א. אולם עיון נוסף בדברי הגרשז"א מעלה שאלות נוספות ומראה שהדברים אינם פשוטים כל כך. בהצגת דעתו על התהליך, הגרשז"א איננו נוקט לשון איסור הלכתי ברור, אלא "אין לעשות מעשה זה לכתחילה". בנימוקים להתנגדותו הוא מציין "חשש לבלבול", נימוק המזכיר גזירה חדשה.

ולכאורה צ"ע, שהרי "בדורנו אין לנו את הסמכות לגזור גזירות חדשות" כפי שאמר הגרשז"א¹⁴ עצמו. בסוף דבריו מוסיף הגרשז"א את הנימוק ש"אין זו השקפת התורה". נימוק שאיננו מאפשר בדיקה, עיון והתאבקות¹⁵ אלא מהווה מעין "גזירה היא מלפני".

לאור הדברים, נראה לענ"ד שהגרשז"א קבע מדין גזירת מרא דאתרא שאין לעסוק בפונדקאות. וכדי להבדיל בין פסיקה הלכתית לדורות לבין גזירת מרא דאתרא למקומה וזמנה בחר להשתמש בניסוח הזהיר של "אין לעשות לכתחילה", "חשש לבלבול" ו"אין זו השקפת התורה". חזקה על ת"ח שלאחר קריאת הדברים יבדילו בין ניסוח של פסיקה הלכתית לבין ניסוח המתאים לגזירת מרא דאתרא. לכן אין כאן הטלת איסור שלא כדין על דברים המותרים אלא גזירת מרא דאתרא לזמנה ומקומה. וראה עוד להלן בסימן ד', על שפת הסתרים של ההלכה.

9. סי' ב, פרק ה.

10. סי' ב, פרק ה, הע' 62-69.

11. הרב זלמן נחמיה גולדברג, תקלות העלולות לצמח מהשתלת עוברים, תחומין י', 273-281.

12. שם, עמ' 281. בסיכום דבריו הוא כתב: "כל מה שצידדנו למצוא היתר לביצית או עובר שהושתל, הוא רק בשעת דחק גדול. אבל לכתחילה מן הראוי שההשתלה תיעשה בפיקוח הרבנות." עיי"ש.

13. נשמת אברהם, ח"ד, (השלמות לד' חלקי השר"ע), חלק אבהע"ז, ס"ה סס"ק ב.

14. לעיל סימן ב, פרק א.

15. ראה מש"כ הגר"ח מוולוז'ין בפירושו "רוח חיים" על מסכת אבות, פרק א, משנה ד.

נספח לסימן ג - מי נחשב מרא דאתרא?

הערת הרב מרדכי פטרפרינד שליט"א לפרק א

א. בעיקר ביאורו של כת"ר בענין סמכות המרא דאתרא, לא ירדתי בעוניי לסוף דעתו מהי סמכות זו. תמהני, האם אכן ס"ל לכת"ר שכל אדם שהתמנה להיות המרא דאתרא בישוב עם כמה משפחות יהיה רשאי מעתה "לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה כדי להחזיר רבים לדת וכו'". והרי פשוט שזה אינו, ולא כל מרא דאתרא באיזה כפר נידח יהיה רשאי להתחיל לעקור דינים דאורייתא כדי לחזק את הדת.

ב. ובכלל, כל הדוגמאות שהביא כת"ר מהגרש"ז הם בשאלות של פקד"נ שבאמת לא ברור שיש בהן פקד"נ, וי"ל שלכן התיר לעצמו הגרש"ז שלא להחמיר בהם תמיד, דס"ס אין כאן ודאי פקד"נ [ואולי גם הסברא שלו בפקד"נ באופן כללי לא היתה ודאית אצלו לגמרי], אך לא מצאנו שום דוגמא שהגרש"ז סבר שסתם רב בזמנינו [או מרא דאתרא כהגדרת כת"ר] יהיה רשאי לעקור לאו דאורייתא בהוראת שעה. ואם באמת היתה למרא דאתרא כזאת סמכות היינו נתקלים במקרים רבים למאות ולאלפים של רבנים שהיו משתמשים בסמכות זאת, ומעולם לא שמענו זאת. עכ"פ, כמדומה שחידושו של כת"ר - אם הבנתי אותו נכון - זקוק למקורות חזקים ומוכרחים הרבה יותר.

תשובת המחבר

להערה א: עצם הערתו שלא כל אדם שהתמנה להיות המרא דאתרא בישוב עם כמה משפחות יהיה רשאי מעתה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה כדי להחזיר רבים לדת וכו', היא הערת אמת. אכן פשוט שיש להבדיל בצבא בין רב גדודי או חטיבתי לבין הרב הצבאי הראשי, כמו שמובא בספר "ועלהו לא יבול" חלק ב, (עמ' צג), ו/או בין רב רגיל לבין רב ת"ח מופלג, כעין מה שכתב בנודע ביהודה תנינא, יר"ד סימן פח. הגבולות המדויקים של חלות דין מרא דאתרא טרם נתבררו לי. אך דברי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, נותנים חלק חשוב מהתשובה.

להערה ב: בשאלה הנדונה בפרק א כאן, לא היה ספק בקיומו של מצב פיקוח נפש. הייתי שם כשחיילים נהרגו במעוזים כמעט מדי יום ביומו. במצב כזה של ודאי פיקוח נפש, כל תיקון ושיפור של הביצורים היה מקטין את הסכנה, אף שלא היה מבטלה. אע"פ כן הורה לי הגרש"ז בהחלטיות, ללא ביטוי של ספק כלשהו, כי מרא דאתרא רשאי להקל כאן בדיני פיקוח נפש ויש להמשיך לנהוג לפי הוראותיו גם להבא! הרי שפסיקת הגרש"ז היא חד משמעית. לענ"ד שנים מהמקורות החזקים לדבריו הם דברי חז"ל ביבמות צ, ב, "מיגדר מילתא שאני" ע"פ תוד"ה "וליגמר מינה" שם, והרמב"ם בהלכות ממרים שהובא כאן בסוף הפרק. ואם ישאל השואל אם כן למה המפקדים והחיילים זלזלו בסכנה ולא תקנוה לפני שבת? אשיב: כמו שאין בעל הנס מכיר בניסו, כך אין בעל הסכנה מכיר באופן מלא בסכנתו. ההרגל ידוע כגורם ממעיט בהערכת הסכנה, ואולי עצם תכונה זו מסייעת להשרדות הנפשית של החיילים והקצינים בעת המלחמה.